

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

УДК

КЫРГЫЗ МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫН ӨЗДӨШТҮРҮҮДӨГҮ АЙРЫМ ПРОБЛЕМАЛАР

Мурзакметов Абдымиталип

тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети, Кыргызстан, suzak65@mail.ru

Аннотация

Турмуштун кыскача эрежеси болгон макалдар элдин башынан кечирген тарыхы, жашоо тиричилиги, табият шарты, дүйнө таануусу, көркөм табити менен байланышта боло тургандыгы талашсыз. Алар көптөгөн кылымдар бою эл оозунда айтылып, тилге өзгөчө маани, көрк берип келген. Бирок, сурамжылоолор көрсөткөндөй, учурда айрым макалдардын баштапкы мааниси күңүрттөнүп, унутула баштаганы байкалат. Бул макалада дал ошол маселе тууралуу сөз болот.

Ачкыч сөздөр: кыргыздар, элдик оозеки чыгармачылык, макалдар, маани, чечмелөө, сурамжылоо, түшүндүрмө, жаңылыштык

Шилтеме үчүн: Мурзакметов А. (2025). Кыргыз макал-лакаптарын өздөштүрүүдөгү айрым проблемалар. *Евразия изилдөөлөрү ачык журналы*, 1(1), бб. 40-46. DOI: 10.65469/eijournal.2025.1.6

Кыргыздар өздөрүнүн жараткан жазуусун тарыхтын оош-кыйыш күндөрүндө жоготуп алгандыктан, элдин көп кылымдар ичинде жыйнаган бай тажрыйбасы, басып өткөн жолу, билими элдик оозеки чыгармачылык аркылуу гана бизге жетип отурат. Алардын ичинде макал-лакаптар өзгөчө орунда турат. Негизи, макал менен лакап экөө эки башка жанрлар, бирок формасы, түзүлүшү жагынан окшош келгендиктен, аларды бириктирип кошо айтуу кабыл алынып калган. Биз бул чакан макалабызда лакаптарга эмес, макалдарга гана кайрыларыбызды алдын ала эскерте кетмекчибиз.

Макал-лакаптарга карата фольклор иликтөөчүлөр ушул кезге дейре түрдүүчө аныктамаларды берип келишкен, алардын баарына токтолуп отуруунун кажети деле жок. Эгер кыскарта айтсак, «...адамдардын адамдарга, коомго, жаратылышка, жалпы эле аалам табиятына ж.б. болгон баамын, туюм-сезимин, көз карашын, логикасын билдирип, белгилүү бир тарыхый шартта, жагдайда жаратылып, турмуштук көптөгөн мисалдар менен бекемделип, ынанымдуу корутундуланып, кайталангыстай элестүү, кыска, курч тизмектелген учкул сөздөр макал, лакаптар деп аталат» (Кыргыз адабиятынын тарыхы, 2004, б. 237). Жогоруда белгиленгендей, алардын жаралышы үчүн бир топ тарыхый мезгилдин өтүшү, тажрыйбанын топтолушу талап кылынат. Ушул өңүттөн алсак, анда акыркы мезгилдерде жарык көргөн жыйнактардын биринин ичинде камтылган макал-лакаптардын саны он миңден ашуун (тагы – 10551) болушу (Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү, 2005) кыргыз элинин Борбордук

Азиядагы байыркы элдерден экендигин тастыктап турган мисал десек жаңылышпайбыз. Бирок ошол байлык бүгүнкү күндө анын мураскорлору тарабынан кандайча кабыл алынып жатат? Учурда ар бир кыргыз баласы ата-бабасынан калган макалды түшүнө алабы? Биз өз тилибизде аларды туура колдонуп жатабызбы?

Автор буга чейин кыргыз макал-лакаптарында элдик билимдердин чагылдырылышын бир нече макалаларда белгилеген (Мурзакметов, 2024а, б. 116-137; Мурзакметов, 2024б, б. 222-242; Мурзакметов, 2025, б. 24-34). Бул макалада тажрыйба үчүн биз ушул кезге чейин басылып чыккан макал-лакаптардын колго тийгендерин карап чыгып, алардын ичинен өзүбүз үчүн түшүнүксүздөй туюлгандарын белгилеп алдык. Алардын ичинен болгону 10 макалды бөлүп алып, алардын маанисин чечмелеп берүү өтүнүчү менен студенттик тайпаларга кайрылдык. Төмөндө ошол иликтөөбүздөн алган жыйынтык менен тааныштыра кетели.

Дүрбөлөңчү башчынын чолок этек, бакан ооз досу болот (Кыргыз макал-лакаптары, 1982, б. 38). Бул макалдагы чолок этек, бакан ооз деген сөздөргө студенттер көп сүйлөгөн; кедей, бирок оозу ачык; акылы тайкы деген сыяктуу түшүндүрмө беришти. *Чолок этек* деген сөздүн кыска этек маанисин билишкени менен анын эч качан жарыбаган, жалчы сыяктуу маанилерин көрсөтө алышпады. Бакан ооз деген сөздүн маанисин анкетага жооп берген 24 студенттин бири да ачып бере алган жок. Ушул жерден ал студенттердин журналистика бөлүмүндө окуурун, демек, сөзгө, сөз өнөрүнө тикелей тиешеси бар болочок адистер экендигин айта кетели. Ал эми өзүбүз ал сөзгө кайрылсак, белгилүү тилчи, академик Хусеин Карасаев «Накыл сөздөр» эмгегинде: «Баканооздук кылуу» - бирөөлөрдүн жашырын сүйлөшкөн сөздөрүн тиешелүү жерге тымызын билдирүү. «Баканооз» - арабдын жана фарсынын сөзү: «вокеа» - окуя, болуп аткан иш, «навис» - жазып туруучу, жазуучу деген маанилерде. Бул эки сөз кыргыздын тыбыштык өзгөчөлүгүнө багынып, «бакан ооз» болуп, эл өзүнчө маани берип алган. Бакандын ачасы экөө болот. Ошол сыяктуу кээ бир адамдын оозу да экөө болот, бир оозун тыйса, бирин тыя албайт деп саналган. «Баканооз – вокеа навис» - илгери Бухара хандыгынын убагында Амирди коргоочу жашырын кызматчы. Экинчи мааниси – сөз ташычу адам, жашырын тыңчы» деген түшүндүрмө берген (Карасаев, 1982, б. 60). Ошентип, бул сөздүн маанисин аныктап алгандан кийин, макалдын дүрбөлөңчү (орусчасы паникер) башчы тегерегине сөз ташыган, ошону менен күн көргөн, жарыбай жүрүп өткөн адамдарды чогултуп алат деген мааниси белгилүү болуп калат.

Эр жигиттин башы канжыгада, каны көөкөрдө (Кыргыз макал-лакаптары, 1982, б. 41). Макалдагы *көөкөр* деген сөздүн мааниси ал буюмдун колдонулбай калгандыгына карабай, студенттерге белгилүү болуп чыкты. Бирок *канжыга* деген сөздү чечмелөө болбоду. Анын ордуна негизинен макалдын маанисин билдирген жигит тайманбас болушу керек, өлүмгө тик туруусу зарыл, жоого бет алып барышы керек сыяктуу түшүндүрмөлөр менен чектелишти. Эгер канжыга сөзүнүн маанисине токтолсок, бул бир нерсени байлоо, бөктөрүү үчүн ээрдин эки арткы капталына тагылган кайыш боо экенин билебиз (Кыргыз тилинин сөздүгү, 2010, б. 630). Демек, эр жигиттин абалы башын кесип канжыгага байлап, канын көөкөргө куюп алгандай абалда, мындайча айтканда, өлүмгө такай баш байлап жүрүүсү зарыл деген маани чыга келет.

Атты такалаганча, жолду бакала (Кыргыз макал-лакаптары, 1982, б. 46). Бул макалдагы түшүнүксүз сөз катары *бакала* саналды. Аны так билишпесе да, жооп берүүчүлөр логикага

таянуу менен жолду оңдо деп түшүндүрүштү. Аталган сөздүн маанисин сөздүктөн карасак, орусча котормосунда наблюдать, высматривать деп берилген (Киргизско-русский словарь, 1985а, б. 100). Демек, макалдын жолду оңдо эмес, жолду караштыр, кайсы жолго саларыңды бил мааниси айкындала түшөт. Бак деген уңгу сөздүн кара (мис. баш бак) деген мааниси бар экендиги белгилүү. Негизи, көчмөн элдин жол салышы акылга сыя бербейт, алар жолдун ыңгайлуусун гана тандашы мүмкүн.

Жаткан бойро, жүргөн дарыя (Кыргыз макал-лакаптары, 1982, б. 49). Макал маанилик жактан туура эле чечмеленди, ошол эле учурда ага жооп бербегендер да болду. Мында *бойро* деген сөздү жалкоо деп түшүндүрүү бир топ жооптордон учураган менен анын маанисин ачып берүү болгон жок. Анын себебин бул нерсенин бүгүнкү турмушубуздан чыгып кетиши менен түшүндүрүүгө болот. Бойро – камыштан согулуп, жерге төшөө үчүн колдонула турган буюм. Демек, макал аракетсиз жата берсең тебелендиде каласың, алдыга карай умтулуу керек деген ойду берген.

Обур уй чобур музоо тууйт (Кыргыз макал-лакаптары, 1982, б. 53). Жооптор негизинен уй өзү кандай болсо, музоосу да ошондой болот деген мүнөздө болду. Макалдагы *обур, чобур* сыяктуу сөздөрдүн маанисин бир да студент ачып бере алган жок. Обур – соргок, сук, чобур – асыл тукумдугу, чалыштыгы жок, тукур жылкы маанисин берген сөздөр (Киргизско-русский словарь, 1985б, б. 60; 364). Биринчи сөз уйга карата колдонулушу мүмкүн, бирок жылкыга тиешелүү сөз кандайча музоого карата колдонулуп калган? Макалдар көп учурда эки же андан ашык саптан туруп калган учурда уйкаш айтылып, эске сактоого жеңил формага келтирилет. Биздин оюбузча, дал ошондой өзгөчөлүгүнөн улам, макалды жараткан адам же аны оозеки улантып айтып кеткен эл тарабынан уйкаштыкты кубалап эле бири бирине коошпогон белгилер кошулуп кеткен деп жыйынтык чыгарууга болот.

Ороздуу менен оттош бол (Кыргыз макал-лакаптары, 1982, б. 60). Макалдагы *ороздуу* деген сөздүн бир гана ушул макалда колдонулушун К.К.Юдахин өз учурунда белгилеп кеткен (Киргизско-русский словарь, 1985б, б. 79). Демек, анын маанисинин студенттер тарабынан чечмеленбей калышын күн мурунтан эле күтүүгө болот эле. Күтүлгөндөй эле, аны жакшы, акылдуу, билимдүү, ынтымактуу деп, ал тургай орозо кармаган адам катары чечмелеген жооптор болду. «Сөздүктө» болсо мааниси бактылуу, ооматтуу деп берилген (Киргизско-русский словарь, 1985б, б. 79). Оттош деген сөздүн өзү эки маанини берет: 1. очогу, оту бир; 2. дос, жакын. Бул эки маанинин ичинен макалга экинчи мааниси туура келет, демек, бактылуу, ооматтуу адам менен дос, жакын болсоң, сага да пайдасы тиет деген ойду байкоого мүмкүн.

Айыл ити ала болсо да, бөрү көрсө чогулат (Кыргыз макал-лакаптары, 1982, б. 68). Айрым сурамжылануучулардын макалдын маанисин туура түшүнгөнүнө карабай, аны иттердин түсү менен байланыштыргандар, же болбосо айылга келген чоң кызматкердин ким экендигине карабай эле анын тегерегине чогула калган адат менен салыштыргандар да болду. *Ала* сөзүнүн ыркы жоктук, ынтымаксыздык деген мааниси көпчүлүк үчүн белгисиз болуп чыкты.

Алыстагы олуядан, жакындагы машаяк артык (Кыргыз макал-лакаптары, 1982, б. 46). Аталган макалга алыстагы туугандан жакынкы кошуна артык, алыста жүргөнгө караганда өз жеринде жүргөн жакшы сыяктуу бирин-экин жооп болбосо, негизинен көпчүлүгү жооп

бергенден баш тартышкан. Баары тең *машаяк* деген сөздүн түшүнүксүздүгүн белгилешкен. Атайын сөздүктөрдөн карай келгенде анын машайык деп берилип, алты мааниси бар экендиги белгилүү болду. Биздин пикирибизче, анын биринчи, кадырлуу карыя (түпкү маани) деп берилген мааниси макалга туура келгендей таасир калтырды (Кыргыз тилинин сөздүгү, 2010, б. 914). Башкача айтканда, алыстагы баарын билген, көзү ачык адамга караганда сага жакын турган, көптү көргөн адамдын кеңеши, акылы маанилүүрөөк деген пикирдебиз.

Дүйнөнү сел алса, акмактын тушарына чыкпайт (Кыргыз макал-лакаптары, 1982, б. 74). Маанилик жактан туура жооп баарынан да ушул макалга көбүрөөк берилди. Муну логиканын жыйынтыгы катары баалоого болор эле. Бирок, *тушар* деген сөз кандай өлчөмдү билдире тургандыгы ачык такталбады. Мындай чен өлчөмдү билдирчү сөздү элдин турмушу, чарба жүргүзүү ыңгайы менен түшүндүрүүгө болот. Тушар – аттын бутунун тушамыш салынуучу жери, чачыгынын үстү. Эгер аны адамдын дене мүчөсүнө салыштыра турган болсок, кызыл ашыктын үстү, ичке шыйрагы болмок. Бирок атка гана тушоо салынгандан улам, бул сөз жылкыга тиешелүү айтылат. Кыргыздардын тилиндеги «тушардан кар жаады» деген сөз да ошол жылкыга карата ченелип айтылат, бирок аны минген кишиге карата ченелбейт.

Аңыздуу жерде ат өлбөйт, Бозмаштуу жерде бото өлбөйт (Киргизско-русский словарь, 1985а, б. 87; (Мурзакметов, 2024а, б. 125). Бул макалга сурамжылоодо дээрлик жооп берилбеди. Биздин оюбузча, ушул макал алынган жыйнакты түзүүчү да жаңылыштык кетирип койгон. Анткени, XI кылымда түзүлгөн Махмуд Кашгаринин «Сөздүгүндө» «Аңдуз болсо ат өлбөс» деген макал берилгени белгилүү. Автор аны өсүмдүктүн тамыры экенин, казып алып, аттын ооруган курсагын дарылоо үчүн колдонуларын көрсөткөн (ДЛТ, 2005, б. 143). Азыркы кыргыздардын тилинде аңдуз *андыз* деп аталат. Анын дары чөп экендиги, азыр чоң сарындыз, карындыз деп атала тургандыгы тиешелүү адабияттарда көрсөтүлгөн (Алимбаева, Нуралиева, 1991, б. 32). Божомолубузча, кийин ал чөптүн кандай экенин билбей калган адамдар маанисин түшүнбөгөндөн улам өздөрү үчүн ары түшүнүктүү, ары макалдын маанисин бузбаган, ары уйкаш болгон аңыз деген сөз менен алмаштырып айтып калышкан. Мындай пикирге келишибизге макалдын экинчи компонентинде *бозмаш* аттуу өсүмдүктүн аталганы да түрткү боло алды. Кыргызча-орусча сөздүктө бозмаштын орусча аталышы – бессмертник деп берилет (Киргизско-русский словарь, 1985а, б. 138). Ал эми бессмертниктин учурда Самарканд өчпөс гүлү, бозынач деген аталыштары бар экендиги белгилүү (Алимбаева, Нуралиева, 1991, б. 20). Демек, макалдын экинчи бөлүгүндө өсүмдүктүн аты аталып жаткандан кийин, анын биринчи бөлүгүндө да өсүмдүктүн, андыздын аталышы мыйзам ченемдүү болот.

Ошентип, сурамжылообуздун натыйжасы көрсөткөндөй, учурда элдик макалдарыбыздын маанисин түшүнгөн, чечмелей алгандар дээрлик калбай баратканы байкалат. Изилдөөчү С. Иптаруулу белгилегендей: «Макал-ылакаптардын улуттук-маданий семантикасы дүйнө таанытуучулук, таалим-тарбиялык, тилди жатыктыруучулук ж.б. маанилерге ээ. Элдин жазылбаган конституциясы, адеп кодекси катары алар элдин рухий табылгаларын, жашоо эрежелерин кыска, нуска аныктап, жөнөкөй сөздү акылга, караламан көпчүлүктү элге айлантат, анын жашоосуна маңыз, максат, көркөмдүк берет» (Иптаруулу, 2008, б. 20). Ал эми ушундай касиетке ээ болушу үчүн алардын маанилерин так, даана ажыратып билүү зарыл деп эсептейбиз. Демек, аларды иргеп чыгып, жалпы көпчүлүк үчүн

түшүнүүгө кыйынчылык туудурган сөздөрдүн маанилерин чечмелеп, анын негизинде макалдын маанисин ачып берүү зарылдыгы жаралып калды деген пикирдебиз.

Адабияттар:

1. Алимбаева П.К., Нуралиева Ж.С. Дартка даба өсүмдүктөр. – Б.: Кыргызстан, 1991.
2. Иптаруулу С. Кыргыздын акылы – макал // Шоокум №1, 2008.
3. Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф.: Кыргызстан, 1982.
4. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40 000 слов./Сост. К.К. Юдахин. – Ф.: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. Кн.1. А – К.
5. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40 000 слов./Сост. К.К. Юдахин. – Ф.: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. Кн. 2. Л – Я.
6. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. I том. / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – 2-бас. Б.: «Шам», 2004.
7. Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү / Жыйнаган М. Ибрагимов. – Карабалта, 2005.
8. Кыргыз макал-лакаптары / Түз. ж-а баш сөзүн жазган Шаршеке Усупбеков. – Ф.: Кыргызстан, 1982.
9. Кыргыз тилинин сөздүгү. – Б.: AVRASYA PRESS, 2010.
10. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
11. Мурзакметов А. “Кыргыздардын этноботаникалык билимдеринин макал-лакаптарда берилиши”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, 2024, (3), 116–137. https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_11
12. Мурзакметов А. “Кыргыз элдик орнитологиясынын макал-лакаптарда камтылышы”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, 2024, (4), 222–242. https://doi.org/10.52754/16948610_2024_4_22
13. Мурзакметов А. “Кыргыздардын энтомологиялык түшүнүктөрүнүн макал-лакаптарда берилиши (аары менен кумурсканын мисалында)”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, 2025, (1(5), 24–34. [https://doi.org/10.52754/16948874_2025_1\(5\)_3](https://doi.org/10.52754/16948874_2025_1(5)_3)

Открытый журнал евразийских исследований, 2025, 1(1), сс. 40-46

doi: 10.65469/ejournal.2025.1.6

ejournal.ilimbilim.kg

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

УДК

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПОНИМАНИЯ КЫРГЫЗСКИХ ПОСЛОВИЦ

Мурзакметов Абдымиталип

кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет, Кыргызстан, suzak65@mail.ru

Аннотация

Неоспоримо, что пословицы, представляющие собой краткие правила жизни, связаны с историей, бытом, природными условиями, мировоззрением и художественным вкусом народа. Они произносятся людьми на протяжении многих веков, придавая особый смысл и красоту языку. Однако, как показывают исследования, заметно, что первоначальный смысл некоторых пословиц размывается и забывается. В данной статье будет обсуждаться именно этот вопрос.

Ключевые слова: кыргызы, народное устное творчество, пословицы, значение, толкование, исследование, объяснение, ошибка

Open Journal of Eurasian Issues, 2025, 1(1), pp. 40-46

doi: 10.65469/eijournal.2025.1.6

eijournal.ilimbilim.kg

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

УДК

SOME PROBLEMS OF UNDERSTANDING KYRGYZ PROVERBS

Abdymitalip Murzakmetov

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University, , Kyrgyzstan, suzak65@mail.ru

Abstract

It is undeniable that proverbs, which are short rules of life, are connected with the history, life, natural conditions, worldview, and artistic taste of the people. They have been spoken by people for many centuries, giving special meaning and beauty to the language. However, as surveys show, it is noticeable that the original meaning of some proverbs is becoming blurred and forgotten. This article will discuss exactly this issue.

Keywords: Kyrgyz, folk oral creativity, proverbs, meaning, interpretation, survey, explanation, error